

עורכים: פאול ריבלין, יצחק גל ע' עורך: ברנדון פרידמן, גל בוינובר

כרך 4, גיליון 7, יולי 2014

עיראק: הכלכלה וקריסת המדינה פאול ריבלין

עיראק, המדינה שהוקמה על ידי הבריטים בשנות ה-20 של המאה הקודמת, מתפרקת. אם תהליך זה ימשך, הכורדים, הסונים והשיעים יחזיקו באזורים נפרדים, שעלולים להפוך למדינות חדשות. הכורדים בצפון-מזרח המדינה כמעט הגיעו לעצמאות, אך טרם הכריזו עליה. אפילו אם שלוש הקבוצות יוכלו לחיות זו לצד זו, ניצבות שאלות קשות לגבי היציבות ואפילו ההומוגניות של הקהילה הסונית והקהילה השיעית. הנושא המרכזי השני הוא הנפט: מה תהיה השפעתם של הגבולות החדשים (אם ניתן לתאר אותם ככאלה) על יכולת הקיום של שלוש הקהילות/מדינות ומה תהיה ההשפעה על שוק הנפט הבינלאומי ועל הכלכלה העולמית.

ה-CIA מעריך כי 99 אחוזים מאוכלוסייתה של עיראק הם מוסלמים: 65-60 אחוזים שיעים; 32-37 אחוזים סונים; היתר נוצרים ואחרים. ההרכב האתני המשוער הוא 80-75 אחוזים ערבים; 20-15 אחוזים כורדים; והיתר טורקמנים, אשורים ואחרים. בינואר 2013 היו 1,131,810 עקורים פנימיים רשומים בעיראק, וביוני 2014, האו"ם דיווח כי נמצאים שם מעל 200,000 פליטים סורים רשומים. מאז שנת 2003, מאות אלפי עיראקים נמלטו לסוריה וירדן בעקבות הפלישה בראשות ארצות הברית. יתר על כן, ההערכה היא שכמיליון אנשים נעקרו בעקבות הלחימה בתקופה האחרונה, שנבעה מכיבושם של שטחים גדולים במרכז המדינה (כמו גם אזורים בסוריה) על ידי דאע"ש – המדינה האסלאמית בעיראק ובלבנט (בערבית: דולה אל-אסלאמיה פי אל-עראק ואל-שאם, מונח המתייחס לרעיון ההיסטורי של סוריה הגדולה), שלאחרונה שינה את שמו ל"מדינה האסלאמית".

בשנת 2012, הייתה לעיראק הכנסה לאומית של בסך 216 מיליארד דולר, 32.6 מיליון אזרחים והכנסה לאומית לנפש של 6,626 דולר. כ-20 אחוזים מהאוכלוסיה חיו מתחת לקו העוני הרשמי, וחלק גדול ממנה מעט מעליו. שלוש המלחמות – עם איראן בין השנים 1980-1988 ועם כוחות הקואליציה בראשות ארצות הברית בשנת 1991 ובשנת 2003 – יחד עם הסנקציות הבינלאומיות וחוסר היציבות הפנימית, פגעו קשות ברווחת האוכלוסיה העיראקית. רמת החיים צנחה בחדות והתמ"ג לנפש קטן ביותר מחמישית במונחים ריאליים בין השנים 2011-1980.

המדינה מתמודדת עם בעיות סביבתיות קשות, ודו"ח משותף של האו"ם והממשלה העיראקית (Iraq *State of Environment and Outlook*, שפורסם בשפה הערבית) הצהיר שבעוד ש-31 אחוזים משטחה של עיראק מדבריים, 39 אחוזים נוספים משטחה סובלים מתהליך מדבור, ושטחים רבים נוספים נמצאים בסכנה. כתוצאה מהתייבשות הקרקע ומהיעדר צמחיה, חל גידול בתדירות הופעתן של סופות חול ואבק, שמקורן לעתים במערב עיראק. הגידול באוכלוסיה, של 2.5-2.8 אחוזים בשנה, הגביר את הלחץ על אספקת המזון, המים ומשאבי האנרגיה. הגישה למים נקיים ולתברואה ממשיכה להוות אתגר: 83 אחוזים מהשפכים לא מטופלים ותורמים לזיהום המים והסביבה. שנים ארוכות של עימותים ואלימות גרמו לזיהום כימי ולהמצאות תחמושת שלא התפוצצה, מצב שפגע בכ-1.6 מיליון עיראקים.

לעיראק יש את מאגר עתודות הנפט הגולמי המוכחות החמישי בגודלו בעולם. בסוף שנת 2013, הן הגיעו ל-150 מיליון חביות, כמעט 9 אחוזים מסך העתודות בעולם. עיראק הייתה גם היצרנית הנפט השמינית בגודלה בעולם. משאבי הנפט והגז של המדינה מחולקים בצורה לא אחידה לאורך גבולות עדיניים-דמוגרפיים. מרבית המשאבים הידועים מרוכזים באזורים השיעיים בדרום המדינה ובאזור הכורדי בצפונה, ואזורים ספורים נמצאים בשליטת המיעוט הסוני במרכז עיראק.

מרבית עתודות הנפט והגז הידועות יוצרות חגורה הנמתחת לאורך גבולה המזרחי של המדינה. לעיראק חמישה שדות ענקיים (המכילים מעל 5 מיליארד חביות כל אחד) בדרום, המהווים 60 אחוזים מעתודות הנפט המוכחות במדינה. כ-17 אחוזים משוערים מעתודות הנפט מצויים בצפון עיראק, ליד כרכוכ, מוסול וח'יאנקין. השליטה על הזכויות על העתודות היא גורם למחלוקת בין הכורדים האתניים לבין קבוצות אחרות באזור. סוכנות האנרגיה הבינלאומית העריכה שבאזור הממשלה האזורית של כורדיסטן מצויות 4 מיליארד חביות של עתודות מוכחות. עם זאת, האזור נבחן כעת והממשלה האזורית הצהירה כי יתכן שיש באזור 45 מיליארד חביות של משאבי נפט בלתי מוכחים.

כתוצאה מעושר הנפט הגדול שלה, לעיראק יש פוטנציאל כלכלי עצום. על פי התחזית הכלכלית לעיראק של סוכנות האנרגיה הבינלאומית (2012), בתרחיש המרכזי, הייצור יוכל להכפיל את עצמו ואף יותר, ל-6 מיליון חביות ליום בשנת 2020, ואף ל-8.3 מיליון חביות ליום בשנת 2035. הגידול המשמעותי ביותר מגיע משדות הנפט בדרום-מזרח המדינה, סמוך לנמל בצרה. פתרון המחלוקת בנוגע לשליטה על מגזר הפחמימנים יאפשר צמיחה בצפון עיראק, שם חוזים שהוענקו על ידי הממשלה האזורית של כורדיסטן – המעוררים מחלוקת מול הרשויות הפדרליות – הפכו את האזור לאחד המוקדים הגדולים ביותר בעולם לחיפושי נפט.

עיראק תוכל להרוויח כמעט 5 טריליון דולר מייצוא הנפט עד שנת 2035, ממוצע שנתי של 200 מיליארד דולר. תידרש התקדמות מהירה בשרשרת אספקת האנרגיה על מנת להגיע לרווחים כאלה. יהיה צורך באסדות פנויות בזמן הנכון; השקעות לצורך הזרמת 8 מיליון חביות מים ביום מהמפרץ הפרסי אל השדות דרומיים יהיו נחוצות לייצור הנפט ולצמצום הדחק על משאבי המים המתוקים המעטים; תידרש יכולת אחסון ושינוע של נפט על מנת להכיל את הגדילה בייצור ולצמצם את הסיכון שבהסתמכות יתר על המסלול הימי הדרומי. על מנת למלא את התנאים הללו, על העימות במדינה להסתיים.

יצור הנפט העיראקי גדל מ-1.9 מיליון חביות ביום בשנת 2005 ל-3.1 מיליון חביות בשנת 2013, ועליה זו איזנה את הייצור הפוחת באיראן ולוב, ובכך תרמה לציביות שווקי הנפט הבינלאומיים. עם זאת, רמת הייצור מאוימת על ידי העימות הנוכחי.

בין השנים 2010-2013, סך הכנסות הנפט של עיראק עמדו על 330 מיליארד דולר. המדינה לא יכלה להשתמש ביעילות בחלק ניכר מהכנסותיה בשל סכסוכים פוליטיים ושחיתות. השיעים החליפו את הסונים כשליטה של עיראק ומנעו מעדות אחרות את ההטבות הכרוכות בשלטון. זו אחת הסיבות העיקריות לכך שהכורדים מנסים להקים מדינה משלהם ולהצלתו של ארגון דאע'יש בהשתלטות על רבים מהאזורים הסוניים במדינה.

דאע'יש נוצר כתוצאה מקריסת סמכות הממשלה המרכזית במרכז המדינה, שרובו סוני. הארגון במובנים רבים שדד את דרכו אל ההצלחה והשתלט, על פי דיווחים שונים (ושנויים במחלוקת), על 400 מיליון דולר מהבנק המרכזי בעיר מוסול, העיר השנייה בגודלה בעיראק, שנכבשה על ידו. נטען כי הארגון רוקן את הכספות בכל הבנקים האחרים בעיר, בה יותר ממיליון תושבים. ניסיונות הסחיטה שלו במוסול עלולים להניב 8 מיליון דולר בחודש. הממשלה טוענת כי המורדים הטילו מסים על הנוצרים, המהווים מיעוט גדול בעיר, במקום צליבה.

בעיר ביג'י התרחשו קרבות על השליטה בבית הזיקוק הגדול ביותר בעיראק, לו יכולת יצור של 310,000 חביות ביום. ביג'י מספקת לעיראק שליש מהדלקים לשימוש פנימי, ותחנת כוח סמוכה שהספקה 600 מגה וואט אחראית על 30 אחוזים מהחשמל במדינה.

דאע'יש החל לצבור כספים בסוריה בשנת 2013, לאחר שהשתלט על שדות הנפט המזרחיים בקרבת העיר רקה. הוא מפעיל שם בתי זיקוק פרימיטיביים, המייצרים מוצרים המיועדים לשימוש לוחמי, העיר רקה. הוא מפעיל שם בתי זיקוק פרימיטיביים, המייצרים מוצרים המיועדים לשימוש לוחמי,

אך גם מוכר חלק ניכר מהנפט הגולמי לאויבו – הממשלה הסורית. הוא מפעיל מפעל מלט מקומי בעיר מנבג', וסוחרים ברקה אף משלמים לחמושים עבור איסוף זבל. עם הפלישה לעיראק, דאע"ש הרחיב את הכנסותיו באמצעות הברחת ומכירת ממצאים ארכיאולוגיים, בין היתר.

על אף שהאידיאולוגיה שלהם קוראת להריגתם של כל מי שאינם מוסלמים סונים, דאע"ש לעתים התעלם מציווי זה כאשר היו לו תמריצים כלכליים לכך. עובדים טורקים והודים, כמו גם פקיד סיני, היו בין אלה שנעלמו בשטחו של דאע"ש ושחררו מאוחר יותר ללא פגע.

השליטה על נהרות, תעלות, סכרים ומתקני ביוב והתפלה הפכה לכלי נשק משמעותי בידי דאע"ש. כל אלה מהווים כעת מטרות צבאיות במדינה הסובלת בקביעות ממחסור חמור במים. דאע"ש שולט כעת ביובלים העליונים המרכזיים של הפרת והחידקל, שני הנהרות שזורמים מטורקיה בצפון למפרץ בדרום, ושבהם כל עיראק ורוב סוריה תלויות לצורכי מזון, מים ותעשייה.

כוחות צבאיים עיראקיים נשלחו להגן על סכר חדיית'ה, שאורכו תשעה קילומטרים, ועל המפעלים ההידרואלקטריים שעל הפרת, על מנת למנוע את נפילתם לידי דאע"ש. אם הסכר יפול, המורדים יהדקו את אחיזתם על בגדאד. קיים לדבר תקדים: באפריל 2014, לוחמי דאע"ש בפלוגיה כבשו את סכר נעימיה שעל הפרת והסיטו את המים בכוונה על מנת "להטביע" את כוחות הממשלה באזור. מיליוני אנשים בערים כרבלא', נג'ף, חלה ונאצריה נותקו ממים, אך העיר אבו גרייב הוצפה באופן קטסטרופלי, יחד עם חוות וכפרים בטווח של יותר מ-300 קילומטרים רבועים. על פי האו"ם, כ-12,000 משפחות איבדו את בתיהן.

הצלחתו של דאע"ש מבוססת על שליטתו על משאבים כלכליים: כבישים, נהרות, סכרים, בתי זיקוק וכספים גנובים. למרות שהארגון סוני, עדיין לא ברורה יכולתו לשמר את תמיכת האוכלוסיות הסוניות בעיראק ובסוריה ואת השליטה עליהן על בסיס אידיאולוגי. שליטתו של דאע"ש על כוחות צבאיים והחזקת נכסים כלכליים המממנים את פעילותו הן המפתח להצלחתו הנוכחית.

האזורים הסוניים והכורדיים של עיראק מהווים דוגמאות הפוכות לפיתוח. במקרה הראשון, הפיתוח מבוסס על טרור וגזל, בעוד שבאחרון הוא מבוסס על ניסיונות לפיתוח הכלכלה. הממשלה האזורית של כורדיסטן מושלת באזור שבשנת 2011, אוכלוסייתו מנתה 3.5 מיליון אנשים והתמ"ג שלו היה בסך 24 מיליארד דולר. הכורדים השתלטו על עיר הנפט המרכזית בצפון, כרכוכ. הממשלה האזורית אימצה מדיניות עצמאית המבוססת על ניצול משאבי הנפט שלה, בעוד שהממשלה המרכזית איימה לתבוע כל גורם המעורב במה שהיא מגדירה כייצוא בלתי חוקי. הממשלה האזורית של כורדיסטן חתמה על חוזה פיתוח נפט עם כ-50 חברות זרות, על מנת להגדיל את יצור הנפט הגולמי למיליון חביות ביום בשנת 2015 ול-2 מיליון בשנת 2019. הכלכלה הפיקה תועלת מהשקעות זרות במגוון תחומים, השקעות שחלק ניכר מהן מקורן בחברות טורקיות.

במקביל, הממשלה המרכזית בבגדאד משותקת בשל המשבר הפוליטי וההון הפיננסי עוזב את המדינה. רוב הנפות הפסיקו לשלם משכורות, בעוד שאחרות הודיעו על קיצוצים של עד 90 אחוזים במימון המגזר הפרטי. המשאבים שנועדו לרכישת דלק ולתשלום עבור תחזוקה במגזר התעשייתי והחקלאי מוצו. משרד התכנון אף הכריז כי 96 אחוזים מהמיזמים שנכללו בתקציב 2013 לא הושלמו: רק 200 מיזמים הושלמו, מתוך 8,000 שהופיעו בתקציב. האבטלה הגיעה ל-24 אחוזים וחוסר היכולת של הממשלה להקצות כספים מאיימת על פרנסתם של מיליונים במגזר הציבורי והפרטי. כל זה מתרחש בעיראק, שהינה (או הייתה) עשירה בנפט!

פיתוח פוטנציאל הנפט העיראקי דורש את סיום המשבר הפנימי שהחמיר בחודשים האחרונים. אם יצוא הנפט של עיראק יפסק או יפגע משמעותית, המחירים הבינלאומיים יעלו, דבר שיטיב עם יצרניות אחרות אך יפגע בכלכלה הבינלאומית השבירה ממילא.